

**BALÁZS LAJOS – BÍRÓ ZOLTÁN –
BODÓ JULIANNA – GAGYI JÓZSEF – TÚROS ENDRE**

A LEHETŐ LEGSZEBB RUHÁBAN

**(Szempontok a paraszti öltözködési kultúra
változásának vizsgálatához)***

Ha a folklorizmuskutató látványos eredményekre törekednék, akkor aligha kívánhatna hálásabb elemzési területet, mint amelyre ennek az írásnak a címe utal. Hangulatos esettanulmányokat lehetne írni a színpadok népies öltözeteiről, az arasznyi műanyagburokba bújtatott, vitrinbe helyezhető táncospárról, a néprajzi kiadványok díszes reklámfotóinak anyagairól, a táncházások ruhaviseletéről, a folklórelemeknek a divatcikkekben betöltött szerepéről és még sok más egyébről. A jelentésváltozások konkrét eseteinek bemutatása helyett ebben a tanulmányban a folklorizmus jelenségek egy csoportjának modellezésére teszünk kísérletet. Több empirikus elemzés következtetései nyomán alkottuk meg ezt az értelmezési hálót. Jelen formájában tulajdonképpen nem egyéb, mint hipotézisek rendszerbe foglalt együttese, amelynek használhatóságát azon lehet lemérni, hogy segítségével mennyire lehet megragadni a konkrét folyamatokat, milyen biztonsággal lehet megjósolni a szemünk láttára kezdődő folklorizmusfolyamatról, hogy az miképpen fog lejárni. Modellünk megalkotásával amellet is érvelni szeretnénk, hogy a folklorizmuskutató nem csupán eszmék, történelmek és művelődéspolitikai gyakorlatok kritikája vagy apologetikája tud lenni (az előbbire Bausinger, Jeggle és munkatársaik említhetők példaként, az utóbbira pe-

* (Ez a tanulmány rendhagyó módon született. A Hét ismeretterjesztő tudományos melléklete, a TETT szerkesztőinek ösztönzésére fordult figyelmünk az öltözködés vizsgálata felé. A kért írások elkészültek [vö. Öltözködés és tudomány. TETT 1984. 2–3], de mint lenni szokott, a szerzők sokkal mélyebben nyúltak bele a témába, mint amennyire azt a készülő összeállítás megkívánta. Nyilván nem véletlen, hogy a több éve tartó közös folklorizmuskutató a szerzők akaratától függetlenül a más-más kiindulópont ellenére is egy mederbe terelte a vizsgálatokat. A spontán módon kialakult közös elemzés tanulságait tartalmazza ez a rövid írás. Szerzői ezúton mondanak köszönetet a munkájukat sok ötlettel támogató TETT-szerkesztőnek, Rostás Zoltánnak.)

dig Burszta), hanem a társadalmi antropológia egy olyan fejezete is, amely értékes adatokkal szolgálhat „a változásban élő ember” mindennapjairól. Minthogy ez a tanulmány zárja a kötetet, itt jelezzük, hogy munkánkat ebben az irányban szeretnők tovább folytatni.

A kiindulópont

Ahhoz, hogy a paraszti öltözködési kultúrát (a továbbiakban: az öltözködést) változásában megragadhassuk, valamilyen formában körül kell határolnunk a vizsgálat tárgyát, azt, ami változik. Amikor a folklórelemek útját esettanulmányban követjük nyomon, akkor a meghatározás nem látszik olyan fontosnak, mert egy elemnek a folklórhoz való tartozása vagy nem tartozása a mindennapi tapasztalatra való hivatkozással eldönthető, másrészt pedig ilyenkor nincs is szándékunkban az elemzés eredményeinek általánosítása. Ebben a tanulmányban viszont a folklór egy részrendszerének változása képezi vizsgáldásunk tárgyát, s a kiindulópontul választott struktúra meghatározása elengedhetetlen.

A mai folklórtudomány bővelkedik olyan nyílt vagy rejtett értelmezésekben, amelyek értékítéletekkel terhelt előfeltevések alapján sorolnak vagy nem sorolnak elemeket a folklórhoz (erről a tudományos folklorizmus címszó alatt a könyv elején bővebben is szó esett). E gyakorlattal ellentétben úgy véljük, hogy nem az elhatárolás kérdéseit eldöntő kritériumok felállítására kell hogy adja a körülírás lényegét, hanem sokkal inkább azok a megállapítások, amelyek a struktúra működésére vonatkoznak. Ezen a téren Pjotr Bogatirjov elemzési gyakorlatát tekintjük követendőnek (1971 b, 1982), ő a funkciók és a belső mozgás oldaláról körvonalazta az öltözködés természetét. Ma is az újdonság erejével ható tanulmányában az egyes funkciók kölcsönös meghatározottságát, a funkciók működésének rendszerjellegét hangsúlyozta. E szemlélet vonalán haladva az öltözködést mi is a folklór mint rendszer részrendszerként kezeljük. A rendszerjelleg hangsúlyozása nem valamiféle idilli ősállapotra utal, amit sóvárogva kell felemlgetni, hanem az öltözködés fejlődési útjának arra a stádiumára, amikor az elsődleges funkciókra (pl. az öltözet véd a hideg ellen, stb.) rárakódó többletjelentések (pl. nemre, korra, szerepre, tájegységre való utalások) öntörvényű, sajátos életet élnek.

Amikor a rendszerszerűségnek ezt az állapotát körvonalazzuk, akkor nem valamiféle apologetika foglyai vagyunk, hiszen a szervezettségnek ez a formája, akárcsak a kialakulás vagy a felbomlás, minden kódnak, így az öltözködés kódjának is egyik természetes állapota. Létének ebben a rendszerszerű szakaszában a folklór (s ezen belül az öltözködés is) viszonylagosan zárt rendszernek tekinthető. Az öltözködési gyakorlat, amelyet a rendszer belső célzatossága termelt ki, szorosan beletartozik a mindennapi élet szabályozó-önkifejező norma- és cselekvésrendjébe. A változás kiindulópontjául választott állapotot – a rendszerszerűség magas foka mellett – még más, nem kevésbé fontos tulajdonságok is jellemzik.

Mindenekelőtt a Bogatirjov által tárgyalt három fő (a hétköznapi, az ünnepi és a rituális) funkciót kell megemlítenünk. Ezek egyaránt működnek mindazokon a területeken, amelyek az öltözködés jelenségkörébe tartoznak. Bár közülük többnyire csak a ruhadarabokat szokás emlegetni, nem kevésbé fontosak a többiek sem. Az öltözetdarabok (tárgyak) mellett, azzal egyenrangú területként kell megemlítenünk a készítést, a ruha hordását (a viselést) is, valamint az öltözködésről való tudást, amely a másik három területre egyaránt vonatkozik. A mindennapi gyakorlatban nem különülnek el egymástól, a rendszer jellemzése céljából azonban kénytelenek vagyunk ezúttal ilyen módszertani fogással is élni. Egymásra vetítve az öltözködés területeit és a funkciókat, a következő diagramot kapjuk:

FUNKCIÓK			
TERÜLETEK	hétköznapi	ünnepi	rituális
	készítés	készítés	készítés
	hétköznapi	ünnepi	rituális
	viselés	viselés	viselés
	hétköznapi	ünnepi	rituális
tárgy	tárgy	tárgy	
hétköznapi	ünnepi	rituális	
tudás	tudás	tudás	

Bogatirjov azt hangsúlyozza, hogy az öltözködés rendszerében a mindennapitól a rituális irányában a normatív jelleg fokozódik. Egy mindennapi viselet sohasem kötelező minden lány számára, ezzel szemben az ünnepi változat igen, bár a darabok megválogatása terén még lehetnek eltérések, míg a rituális változat mindenki számára egyformán kötelező érvényű. Ezzel a megállapítással összefügg az a megfigyelésünk, hogy a három oszlop elemei között lényeges különbség van az általuk hordozott kommunikatív érték tekintetében. Ha az eltérések alapján rangsoroljuk az oszlopokat, akkor ugyanazt a növekedési irányt kapjuk, amelyre a normativitás kapcsán Bogatirjov utalt. Kommunikatív érteken azt értjük, hogy az öltözködés gyakorlata folytán az egyes elemekhez rendelődő jelentéstudajdonítások megegyezésre orientált cselekvések-e (vö. Habermas 1981), és ha igen, akkor az a konformitás milyen fokán áll.

A rendszernek ez a diagramba kimerevített ábrája változatlanságot sugall, de ez csak a megjelenítés tehetetlenségéből fakad. Az egyes kockák között lehetnek átmenetek, egy-egy tárgy vagy tudáselem ünnepiből rituálissá válhat és fordítva, a keret azonban változatlan marad, mert az oszlopok nem cserélnek helyet egymással. A keret e viszonylagos állandóságából fakad a paraszti kultúrában „az öltözködő ember” biztonságérzete, az az állapot, amikor az adott közösség tagja akár elutasítja, akár elfogadja a rendszer szabályait, az adódó helyzetek meghatározására nincsen gondja, az öltözködés során nem kerülhet identitászavarba. Lényeges változásra akkor kerül sor, amikor a rendszerre irányuló külső ingerek hatására annak szerkezetében lényeges átrendeződések következnek be. Lényegesnek tekintünk minden olyan változást, amelyek az e rendszer szabályai szerint cselekvő ember számára értelmezési zavarokat okoznak, amelyek során nagy mennyiségben termelődnek a mindennapi öltözködési gyakorlatot igazoló, biztosító vagy arra irányuló reflexiók. Ha az öltözködésnek a diagram által jelzett állapotát egy kód kiépült változataként fogjuk fel, akkor a rendszerre irányuló, abban változásokat okozó sorozatos külső ingerhatások nyomán a kód lebomlásáról és egy más kód kiépüléséről beszélhetünk. A változások nyomon követése tulajdonképpen azt jelenti, hogy rögzítjük a kód lassú lebomlását, elemeinek útját, amint egy másik kód részeivé válva részlegesen vagy teljesen új jelentésekkel töltődnek fel. Elem-

zéseink alapegységeit az öltözet (habillement) tényei képezik, amelyekkel fenomenológiai megközelítésben foglalkozunk. A viselet (costume) – amely Barthes értelmezésében a Saussure-i langue-nak felel meg, míg az öltözet parole-jelenség, s a kettő együttesen alkotja az öltözködést (vêtement) – tényeit, mint szociológiailag értelmezhető jelenségeket ezúttal figyelmen kívül hagyjuk (Barthes 1982a).

Belső változások

A harmincas évek öltözködését vizsgálva Bogatirjov is felfigyelt arra, hogy a rendszerben olyan alapvető változások mutatkoznak, amelyek nyomán a funkciók megszokott rendje fölborul, bizonyos funkciók elhalványodnak, míg hangsúlyossá válnak az addig másodrendűek. A mindennapi öltözetből egyre több elem nyomtalanul eltűnik, a megmaradtak nagy része pedig ünnepi öltözeté válik, míg az ünnepi öltözet elemei rituálissá minősülnek át. Ezek a folyamatok ma is jól megfigyelhetők sok területen, bár a hétköznapinak az eltűnése vagy ünnepivé válása lassan befejeződik. A készítés mozzanatai – ahol még egyáltalán fellelhetők – rendkívüli tevékenységnek számítanak. Nem illeszkednek már bele az életvitel megszokott rendjébe, hanem kiemelt tevékenységek, amelyekre ritkán kerül sor, nem is mindenki vállalkozik rá, ezért mindenki odafigyel. Ha pedig valaki nem maga készíti el ruhadarabját, hanem mással készítteti, akkor az elhatározás, a megrendelés, a kész darab elhozása és bemutatása válik a mindennapok fölé helyezett tevékenységgé. Ilyen alkalom az, amikor kisgyerekek készítenek ruhadarabokat (rendszerint akkor, ha a gyerek a falu nyilvánossága előtt „fellép”), amikor a középkorúak, főleg férfiak készíttetnek ünneplő ruhát, mert „kell egy olyan es”, amikor az idősebbek valamelyik megszokott ruhadarabjukat újra cserélik ki. A készítés vagy készíttetés nem rutinszerű tevékenység többé, hanem kiemelt, többletjelentésekkel megterhelt gesztus.

Ez az „elmozdulás” az újonnan készült ruhadarabokon (a tárgyakon) is kimutatható. Jól látszik rajtuk az a fajta gondos anyagválasztás, pontos kidolgozás, ami általában a rendkívüli alkalmakhoz készült ruhadarabokat jellemzi. Megváltoznak azonban a nem ma készült öltözetdarabok is: ritkaságuk, rendkívüliségük folytán a régen hétköznapinak számító harisnya, lajbi, rékli stb. színében, szabásmintájában, díszítésében,

anyaghasználatában egyaránt különlegesnek, ünnepinek tűnik föl. Ugyanígy többletjelentést termel a ruhadarab viselési idejének, terének és a viselés módjának teljes átalakulása is. Amit régen hétköznap is hordtak, azt ma már csak kivételes alkalmakkor veszik fel. Ha valaki népviseletbe öltözik, akkor ez a gesztus feltétlenül nyilvánosságot kap, valamilyen formában mindenki ráfigyel és viszonyul is hozzá. Itt is azt látjuk, hogy az öltözetdarabok kommunikatív értéke (és a viselésé is) a korábbi állapotokhoz képest jelentősen megnövekedett. A falu lakói egymás között meg is jegyzik, hogy ez vagy amaz vásárnap még harisnyában jár. Sarkított példa pedig az, amikor a harisnyát külföldi utazásra is elviszik.

Hangsúlyozottabban érvényesül a változás – bár sokkal rejtettebben – a készítésre, a tárgyakra és a viselésre irányuló reflexiókban, az öltözetről való tudásban. Ezen a területen az történt, hogy a hétköznapi öltözködés elemeinek eltűnése vagy ünnepivé válása folytán egy sor ide vonatkozó tudáselem ugyan érvénytelenné vált, de érdekes módon sok megmaradt a régi helyén is. Ami a másik három területen már lejátszódott, az itt most van folyamatban. Még jobban megőrződtek az ünnepi és a rituális öltözetre vonatkozó tudáselemek, így például a temetkezéssel vagy a lakodalommal kapcsolatos öltözködési reflexiók (vö. Balázs 1984. 27–34.). Változások itt is vannak, bár a szabályozottságnak az egymáshoz viszonyított aránya ma is ugyanolyan, mint amelyet Bogatirjov jelzett, vagyis a hétköznapi napitól a rituálisig fokozatosan növekszik. A kommunikatív értékek módosulásai azonban elárulják a tudáskészleten belül folyó változásokat. Nézzük meg röviden ezt a rejtett belső változást.

Kiindulópontként egy tapasztalati megfigyelés szolgálhat. Falun nevelkedett középiskolás diákjaink beszéltek arról, hogyan viszonyulnak öltözködésükhöz szüleik és nagyszüleik. A leggyakrabban a következő kijelentéseket hallják otthon: „Neked is ilyen legyen, mert másnak is ilyen van!”; „Ne akarj különb lenni, mint más!”; „Mutató, de semmit sem tart!”; „A ruhanemű legyen erős, meleg, tartós, legyen meg neki a formája!”; „Ilyen való neked!”; „Az olyan nem neked való!”; „Ez túl cigányos!”; „Olyant vegyél, ami tart!”; „Nem kell annyit cserélgetni!”; „Öltözz fel rendesen!”; „Ez nem reád való!”; „Olyan vagy, mint egy városi huligán!”; „Ezek a mai dolgok semmit sem érnek!”; „Vasárnap van, öltözz fel rende-

sen!"; „Így nem mehatsz ki a kapun!"; „Megerszólnak, ha így jársz!"; „Én nem szégyenkezem annyit miattad!” stb. Ezekből a kijelentésekből is jól látszik, hogy még mindig működik egy tudáskészlet, amely az öltözködés minden területét átfogja. A bevezetőben felrajzolt diagram tehát itt is érvényes. Nézzük meg azonban azt is, hogy ez a tudás mikor és hogyan működik.

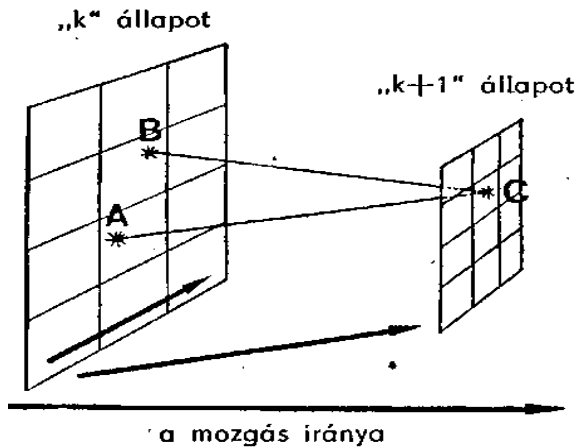
Az öltözködéssel kapcsolatos tudáselemek kétféle esetben fogalmazódnak meg. Egyrészt amikor a hétköznapiból ünnepvé, ünnepiből rituálissá vált készítési gyakorlat, ruhaviselés vagy ruhadarab előtérbe kerül. Mint láttuk, ezek az alkalmak rendkívülieknek számítanak, s így az ilyen alkalmakra vonatkozó tudáskészlet működése is rendkívüli. Másfelől pedig megfogalmazódhatnak olyan alkalmakkor, amikor ezt a tudáskészletet támadás éri, amikor az e rendszer szerint gondolkodó emberek másfajta öltözködési gyakorlattal találják szembe magukat. Nem kell bizonyítani, hogy ilyen alkalom ma egyre több és több van, ilyen alkalmak születtek a példaként felsorolt véleményeket is. Ha a kétféle; csoportba sorolható alkalmak gyakoriságát összevetjük, akkor azt látjuk, hogy az utóbb említett csoport alkalmi számbeli fölényben vannak. Ez annyit jelent, hogy az öltözködésre vonatkozó tudás egyre inkább valami más, a tőle különböző öltözködési gyakorlat ellenében fogalmazódik. S ehhez még azt is hozzá kell tennünk, hogy e máshoz való viszonyulás egyre nagyobb szerepet kap az ünnepi és a rituális öltözködésre vonatkozó tudásban is. A lakodalmi ruha készítéséről vallók szövegeiben is gyakori a régi és a mai állapot összehasonlítása, az öltözködési gyakorlatnak a más ellenében való feltűnése. Így az a helyzet áll elő, hogy az öltözködéstről való beszélés egyre kevesebbet mond a saját öltözködési kultúráról és egyre többet a máshoz való viszonyulásról. Úgy is mondhatjuk, hogy az öltözködés e máshoz való viszonyulásban fogalmazza meg önmagát.

A más, a folklór számára idegennek számító öltözködési környezet napról napra jobban kiépül, egyre többször jelent támadó ingert. Ebben a helyzetben a rendszer (mint minden rendszer) védekezésre kényszerül: megvalósít egy olyan állapotot, amellyel a támadásokat meg tudja „emészteni”, miközben – ha változások árán is – fennmarad. S bár a széthullás mindenképpen bekövetkezik, a rendszer „belső célzatossága” által termelt túlélési, fennmaradási igény mindaddig hat, amíg még megvannak a nagy egész struktúráját kicsiben modelláló

rendszer-töredékek. Ami a védekezés konkrét módozatait illeti, láttuk, hogy a készítés, a viselés és a tárgyak síkján mi történt: az elemek nagy része kihullott, a megmaradtak pedig kivételes fontosságúakká váltak. A mindennapi praxis belesűrítődik a sokkal kevesebb számú, de sokkal intenzívebben megélt ünnepi és rituális gyakorlatokba. A tudáskészlet síkján is beindult ez a folyamat, de az utóbbi évtizedek felgyorsított változásai frontális védekezésre kényszerítették a rendszert: a mindennapi, az ünnepi és a rituális öltözködésre vonatkozó tudáselemek közül egyaránt válogatódnak ki azok, amelyek az egyre határozottabban, szervezettebben fellépő idegen környezettel szemben a rendszer meghatározására, az identifikációs gesztusra alkalmasak. Az ilyen tudáselemek kiemelkednek a rendszerből, szentenciaszerű kijelentésekké formálódnak. A kiválasztódás mikéntjét a támadó inger természete szabja meg, a kiválasztás sorsára jutott elemek a folyamatos rendszerre való reflektálás során egyre inkább szemiotizálódnak: ők képviselik a rendszert, ők utalnak arra, hogy a rendszer még megvan, és arra is, hogy milyen. Az ünnepivé vagy rituálissá vált készítési gyakorlat, viselés vagy ruhadarab szintén felveszi ezt a funkciót: a rendszer sűrűsödési pontjaivá válnak, önálló életre kelnek. Egy használati utasítás, egy szabásminta, egy anyag-típus, egy viselési megoldás, egy színváltozat és még sok más egyéb jel értékű tette válik, olyasmivé, ami rámutat viselőjére, őt elhelyezi, értelmezi, egy öltözködési kultúra reprezentálásának kiáltja ki. Itt talán nem érdektelen megjegyezni azt sem, hogy az öltözködési rendszert jelképező elemek felcserélődhetnek, egyik a másik helyét elfoglalhatja. Mindig csak viszonylag kevés számú és világosan felismerhető elemre van szükség. A változtatás azért lehetséges, mert az elemekhez kapcsolódó jelentések önálló életre képesek kelni, tehát más és más elem is hordozhatja őket, és ugyanakkor ezek a jelentősek a környezet nyomásának növekedésével párhuzamosan egyre általánosabbakká válnak: a rendszer egyre kevesebb ingerre képes válaszolni, de a válaszok egyre intenzívebbek, következőképpen egyre kevesebb elem játszik szerepet a válaszadásban, s az általuk működtetett jelentések holdudvara egyre nagyobb lesz. A diákok szövegeiben előforduló sok-sok utalás már az általánosítás magas fokát jelzi: „Neked nem ilyen való!” – mondja a szülő egy ruhadarab kapcsán, de ezzel korántsem egy konkrét anyagra, szabásra vagy viselési módra utal, amivel

az éppen neki nem tetsző változatot helyettesíteni kellene, hanem egy sokkal tágabb tudáskészletre, amit talán már ő sem tud részleteiben felidézni, ami benne csak követelményként és jelképként él már, de ezzel az utalással nyomatékosan érzékelteti, hogy ez a tudáskészlet és a mögötte meghúzódó gyakorlat létezik.

Az öltözködés egyes elemeinek kommunikatív értéke tehát kétféle elmozdulás hatása alatt növekszik. Egyrészt a hétköznapitól az ünnepi, illetve az ünnepitől a rituális felé való elmozdulások folytán, másrészt pedig az öltözködési kultúrára jellemző kódrendszerben jelentkező olyan belső átszerveződés során, amelyben a jelentések hálójának fölépítésében egyre egyszerűbbé és ugyanakkor egyre elvontabbá, általánosabbá válik. Szemléltetés céljából grafikusán is ábrázoljuk ezt a kettős változást. Az alábbi ábrán a rendszer két egymás után következő állapota közti viszonyt tüntettük fel. A valóságban nyilván nincsenek ilyen merev állapot-pontok, a változás nem ugrásszerűen, hanem folyamatosan megy végbe.

Ez az ábra sematikusán ábrázolja a kód mozgását, a viszonylag zárt rendszer állapotától a felbomlás irányába. Az eddigieket összefoglalva a következőket kell elmondanunk erről a folyamatról. A „k” állapotban a rendszer több elemet tartalmaz, mint a rákövetkező „k+1” állapotban, és ez az elemcsökkenés azzal jár együtt, hogy az A és a B elemekhez ren-

delt jelentések egy általánosabb, a C elemhez rendelt jelentésbe sűrűsödnek. A külső környezet folyamatos hatása alatt az általánossal való helyettesítés folyamata is állandósul, ami egyre kevesebb elem egyre erősebb szemiotizálódásához és végső soron a kód talajtalanná válásához, elérvénytelenedéséhez vezet (az általánossal való helyettesítés fogalmához lásd Szende 1982). Tapasztalati úton a változás mértéke a kommunikatív értékek változásain figyelhető meg, ami két irányban is végbe megy: egyrészt a diagram síkjában a mindennapitól a rituális irányában, másrészt a diagram változása mentén a „k” állapottól a „k+1” állapothoz vezető út irányában. E kettős változás pillanatnyi állapota, illetve üteme a folklorizmusfolyamatok adott állapotát és ütemét jelzik, hiszen itt az történik, hogy a rendszer „életútjának” belső kényszere hatására a folklórelemekhez kapcsolódó jelentések fokozatosan átfordulnak, a változások során termelődő jelentéshalmazok a rendszernek a máshoz való viszonyulását hordozzák, s ezért nem annyira a rendszer belső alkotóelemei többé, hanem sokkal inkább a rendszer létét jól-rosszul legitimizáló kvázi-ideológiák. Minél inkább csak az ünnepi és rituális rész működik, annál elvontabbak a jelentések, és a mindennapok világa már egy más kód és egy más kultúra függvényében alakul. Úgy véljük, hogy a belső szemiotizációnak ez a folyamata legalább annyira fontos kell hogy legyen a folklorizmuskutató számára, mint a rendszeren kívülre került elemek sorsának nyomon követése. Az itt vázolt folyamatot – a következőkben tárgyalandóval ellentétben – természetesnek kell tekintenünk abban az értelemben, hogy ez a rendszer saját válasza a rá irányuló, őt támadó külső ingerhatásokra.

Külső változások

Sokkal jobban ismert területe a folklorizmuskutatásnak az öltözködés rendszeréből kiemelt elemek nyomon követése. Nézzük meg most azt, hogy a diagram által jelzett állapotból kiindulva mi is történik a rendszeren kívülre került elemekkel. Azt tudjuk, hogy a néprajzi filmen felbukkanó díszes öltözet kielégítheti az „egzotikus” információk utáni vágyat, a hímzett ingek jól értékesíthető cikké válhatnak, a kapu elé kiült idős férfiakról készült fénykép betöltheti a néprajzi dokumentum szerepét, a szövő-fonó tanfolyamok látogatása mögött sokszor identitás- és kapcsolatzavarok húzódnak meg. Sokkal

kevesebbet tudunk viszont a folyamatról, amelynek során az öltözködési kultúra elemei megtalálják helyüket a számukra idegen környezetben, s ahogy az új jelentések hozzájuk rendelődnek. A kötet több tanulmánya foglalkozott e folyamatok egy-egy részletével, ezúttal az öltözködés kapcsán a folyamat egészét próbáljuk felvázolni.

Kiindulópontul vegyünk egy néprajzi kisfilmet: a vásznon eszményien zöld tisztást látunk, közepében pedig házi készítésű széken, gazdagon díszített ünneplő ruhában öreg parasztember ül és húsvéti tojásokat fest. A kamera hosszasan elidőz a díszes ruhadarabokon, sorra premier planban látjuk a kompozíciókat, majd az egyes mintákat. A képanyag arra kíván utalni, hogy mindennapi dolgot látunk: abban a faluban (és általában a faluban) az idős emberek ilyen öltözetben festik a tojást. E szándék ellenére azonban még a laikus szemlélő előtt is ünneplő ruhának látszik ez a gazdagon díszített öltözet. Valójában pedig rituálissá minősült ünnepi öltözzel állunk szemközt, az egyes ruhadarabok jelentését az előfordulás körülményei (kiválasztás, belépés a nyilvánosság terébe, a kamera jelenléte stb.) jelentős mértékben megemelték, rendkívülivé tették. Nyilvánvaló, hogy ezt a szereplést olyan alapos rákészülés előzte meg, amely vetekedik bármely rituális ruhadarab elkészítésének szertartásos aprólékosságával és megmódottságával. E három funkció meghökkentő keveredése (hétköznapiak akarják feltüntetni, ünnepinek látszik, valójában rituális) más területeken is megfigyelhető. Egy szövő-fonó tanfolyam vagy egy kiállítás is szándékai szerint a mindennapiságot kívánja sugallni, más tevékenységek ellenében viszont ünnepinek látszanak, és az sem ritka, hogy a megszervezés folytán a rituális jegyek előtérbe kerülnek (így például a tanfolyam vezetője minden egyes foglalkozást a „mentés” ideológiája köré épít fel, a kiállítást a sajtó vagy akár a közvélemény a rendkívüliség fátylába burkolja). Ha ezeket az elemeket, az általuk betöltött funkciókat vagy a hozzájuk rendelődő jelentéseket a bevezetőben felvázolt diagram által jelzett öltözködési rendszerben keressük, akkor azt tapasztaljuk, hogy ilyenek abban nem találhatók. S nem találjuk meg ebben a rendszerben a funkcióknak azt a keveredését sem, amelyet a néprajzi kisfilm tükröz. A következtetés elég kézenfekvő: ezek az elemek, legalábbis abban a formában, ahogyan itt megjelennek, nem tar-

toznak, nem tartozhatnak a paraszti öltözködési kultúra rendszeréhez. Igen ám, de akkor micsodák, és hogyan jönnek létre? Mint látni fogjuk, a kérdés korántsem szónoki.

A válogatás

Születésük első mozzanatát nem úgy kell érteni, hogy az öltözködés rendszeréből kiválasztunk egy elemet, például egy ruhadarabot, amit aztán lefilmezünk vagy színpadra állítunk. A válogatás gyakorlata ennél sokkal bonyolultabb. A válogatásra jogosult szakértők bizonyos szempontok szerint kiválasztanak egy sor elemet, de azokat mindig csak az általuk megalkotott, összeállított egész részeként kezelik. A néprajzi kiállításokhoz megkeresik azokat a ruhadarabokat, amelyek az általuk komponált látvány összetevői lehetnek, a tanfolyam vezetője azokat a motívumokat, amelyek a vizsgamunkára rákerülhetnek, a rendező a ruhadarabokat, amelyekben a kisfilm szereplője kamera elé léphet és így tovább. Ha a diagram kockáit sorra vesszük, azt tapasztaljuk, hogy a három oszlopból egyaránt kerülnek ki elemek, a sorok közül pedig az öltözködésre irányuló tudáson kívül a másik három szintén sok elemet szolgáltat. A kiválasztás feltételeit az öltözködés rendszerében nem találjuk meg, innen nézve teljesen véletlenszerűnek tűnik, hogy mi kerül bele a folklorizmusfolyamatokba és mi nem. A forgalmazás gyakorlata azonban elárulja a fontosabb válogatási szempontokat. Nézzünk meg néhányat közelebbről is.

a) Láttuk már, hogy a kiválasztott elemek nem önmagukban fontosak, hanem mindig egy később létrehozandó nagyobb egész alkotóelemeinek szerepét töltik be. A néprajzi kisfilmen a díszes öltözet a látványnak és a közölt információnak csak egy kis része. A rendező nyilván előre tudja, hogy milyen lesz a filmje, a kiállítás részvevője is előre elképzei az összhatást, s éppen ezért az is természetes, hogy csak olyan elemeket választ ki az öltözködés rendszeréből, amelyek elképzelései szerint szolgálják a készülő nagyobb egészt.

b) A kiválasztott elem mindig valamilyen csatornán forgalmazódik. Ilyen csatorna lehet a film, a tévé, a rádió, a népszerűsítő és a szakkiadványok, a divat, a népünnepélyek szertartása, a sokféle oktatási forma, a színpadi szereplés stb. Minden csatornának más és más a természete. A színpadi tánc a rokkolyát mozgásában mutatja be, ezért teljesen más szempontok alapján válogat az öltözetdarabok között a színpadi látvány ter-

vezője, mint az a muzeográfus, aki a vitrin mögé helyezve a ruhát, csak a felület kidolgozottságára hagyatkozhat. A divattervező is másként bánik a népies motívumokkal, mint az a táncázás fiatal, aki a nagyszülők ruhadarbjait élethűen másoltatja le az általa elképzelt autentikusság megőrzése érdekében. Más ruhát más beállításban fényképez az a fotós, aki valamely hetilap fekete-fehér képanyagát állítja össze, és teljesen másként válogat a színes film operátöre. A példák vég nélkül sorolhatók, a lényeg az, hogy a csatorna természetétől függetlenül a folklórelemeknek mindig más és más része vagy tulajdonsága kerül előtérbe, sosem az egész elemre, hanem annak csak egy bizonyos részére (pl. díszítettségére, anyaghasználatára, viselési módjára, perdülésére stb.) van szükség. Ami nem forgalmazható (legyen az egész elem vagy annak egy része), az menthetetlenül háttérben marad.

c) Amikor a folklór elemeit forgalmazzuk, akkor rendszerint utalunk rá, hogy az a valami folklór és nem egyéb. Ez alól az öltözködés egyes elemei néha kivételt képeznek, mert díszítettségükkel elárulják, hogy micsodák. Az önmagukért beszélő, önmagukat minősítő látványok nyilván nem véletlenül jönnek létre, hiszen a készítésnek és a viselésnek számtalan olyan eleme van, amelyről pusztán ránézésre aligha állapítható meg a hovatartozás. Ezek azonban nem kerülnek forgalmazásra. A válogatást végző szakértők gondosan vigyáznak arra, hogy a kiválasztott elemeken rajta legyen az azonosító jegy, amely félreérthetetlenül utal a folklórhoz való tartozásra. Ha a tévé képernyőjén vagy a fényképfelvételen népdalt éneklő asszonycsoportot látunk, akkor biztosan népviseletbe vannak öltözve, és festett bútor vagy paraszti szobabelső van a háttérben, hogy a szemlélő biztosan jól értelmezhesse a dal természetét. A rövidfilm szereplője is népviseletbe öltözve festi a tojásokat, ezzel utalva arra, hogy a falu mindennapjairól van szó, és nem egy kisiparos ügybuzgalmáról. Azonosító jegy lehet valamilyen jelképpé vált ruhadarab, a mintakincs egy-egy ismertebb eleme, valamely általánosan elterjedt munkaeszköz is. Sokkal gyakrabban alkalmazzák azonban az olyan jegyeket, amelyek az exkluzivitás révén igyekeznek „elárulni” nekünk, hogy mi a látvány tartalma. Ilyen jegy a túldíszítés, a szerkezet bonyolultsága, a kidolgozottság magas foka, az anyaghasználatban mutatkozó eredetiség stb. Természetesen a kész látvány is hord magán azonosító jegyeket, ezek azonban nem az öltözetelemek

tartozékai, ezért a kiválasztott elemek köré kiépített környezet tárgyalásához tartoznak.

d) Végül pedig igen fontos válogatási kritérium az is, hogy az öltözetelemekhez kapcsolható tudás könnyen forgalmazható, könnyen elsajátítható legyen. Akár a készítés, akár a viselés, akár a tárgyak világából választunk ki elemeket, azok értelmezése, megmagyarázása nem lehet túl bonyolult, a kisajátítás, a birtokbavétel gondolatával hozzájuk közeledők számára nem szabad gondot okozniuk. Bárki által megtanulható rövid sztorinak kell lennie, ami tartalmazza az eredetükre, készítmódjukra és a jelentéseikre vonatkozó, nem ismert, de könnyen elsajátítható ismeretanyagot.

A válogatás sikere érdekében a legtöbb szakértő gyűjtéseket végez vagy tereptapasztalatokat szerez. De ha nem is adja a fejét ilyen munkára, a néprajztudósok kiadványai bőven szolgáltatnak anyagot a válogatáshoz. Nem csoda, hogy időnként egy-egy ruha valóságos miniatűr múzeum: készítői mindent felvittek rá, amit az illető ruhatípussal kapcsolatban mint értékeset, hagyományosat, szépet összegyűjthettek. Ez azonban már átvezet a születés második fázisához.

A generálás

A cím a generatív nyelvszemléletet idézi, és arra utal, hogy a szakértők a rendelkezésükre álló elemek halmazából egy nagyobb egésznek állítanak össze. Az öltözködés rendszerén kívülre került elemek életútján ez az egyetlen nem nyilvános mozzanat. Mindenki tudja, hogy a filmrendező vagy a szaktanácsadója az öltözetet összeválogatja, a tanfolyam vezetője a megtanulandó mintaanyagot összeállítja, a kiállítás szervezője az összehatás érdekében társít össze dolgokat, az ünnepély rendezője forgatókönyvszerűen rögzíti az öltözetek működését, és így tovább, de a generálás gyakorlatáról sosem beszélünk nyilvánosan, annak módszereit, eljárásait nem tanítjuk, maga a generálás sosem válik közvetített anyaggá, nem lép a nyilvánosság elé. Sőt mi több, szívesen nevezzük ezt a folyamatot az eredeti népi kultúra újratemtésének vagy utánzásának. Az elrejtés azért visszás dolog, mert itt a szó szoros értelmében véve alkotás, új dolgok létrehozása folyik, és bátran kijelenthetjük, hogy az öltözetelemek életútján ez a legfontosabb mozzanat. A szakértők által létrehozott nagyobb egészben most foglalják el a helyüket, itt körvonalazódnak azok a jelentések,

amelyek később hozzájuk fognak rendelődni. Itt dől el, hogy a ruhadarabok melyik funkciójára (kemény tartására, díszítettségére, kitűnő forgására) milyen mértékben van szükség, vagy esetleg csak a készítés technológiáját kell majd illusztrálniuk. A szakértő azt tekinti fontosnak, hogy a különböző elemekből összerakott egész is forgalmazható legyen, ezért a generálás úgy is felfogható, mint az alkotóelemeknek egymáshoz idomítása, összedolgozása, a nagyobb egésznek való alárendelése. Úgy látjuk, hogy ez a gyakorlat mindmáig a legkevésbé feltárt terület. A feltárást nehezíti, hogy a generálás hallgatólagos szabályainak világa nyílt rákérdezéssel gyakorlatilag megközelíthetetlen.

A felmutatás megszervezése

A generálással már majdnem kész az új elem, benne már potenciálisan adottak a főbb jelentésmezők (ezek egy része már a kiválasztás pillanatában körvonalazódik), de az egész még nem élő. Életre akkor kel, önálló egészként akkor kezd működni, amikor belehelyezik valamilyen környezetbe, mikor a felöltötött szereplőt a rendező leülteti a ház elé, és az neki fog tojást festeni, mikor zümmögni kezd a felvevőgép, a táncolók előtt felgördül a függöny, a kiállítást előzönlük a látogatók, a tanfolyam eredményeit értékelik, a népviseleteket felvonultató ünnepély forgatókönyvét megírják, a néprajzi dokumentáció tárgyát a kiskapu előtti padra kiültetik stb. Valójában az elkészült öltözködéselemek önmaguktól is életre kelhetnek, de érdekes módon számukra minden egyes esetben megépítik a kontextust, amelyben mozogni, élni fognak. Ha nem tárgyakból, akkor gyakorlatból, ha nem gyakorlatból, akkor ideológiából, esetleg mindhárom keverékéből. Ez a környezet-építés azt a célt szolgálja, hogy lezárja a kész elemekhez rendelhető jelentések körét, a forgalmazott elemet mintegy burrokba helyezve leválasztja a külvilágról. Az elem a számára kiépített környezetben olajozottan működik (lásd a kisfilmet, ahol az öltözet, a tojásfestés gyakorlatának természetességét hirdeti). Kérdés, hogy mi lenne ezekkel az elemekkel, ha meg nem szervezett környezetbe kerülnének? Ha ugyanezt a ruhadarabot szekrénybe felakasztva, félig tönkrement állapotban látnók? Ezzel a változattal azonban a szakértők nem élnek. A kész öltözködéselem nem kerülhet akármilyen helyzetbe, ha-

nem olyan burokokban él, amelyben a környezethez való viszonyulásai az előírt pályákon jól mozoghatnak. A tágabb környezettel csak akkor kerülhetnek kapcsolatba, ha sok más társukhoz hasonlóan kiválasztódnak abból az alkalomból, hogy egy még nagyobb egész alkotóelemei legyenek (pl. összevont kiállítás, értékelő jellegű szövegek megírása, átfogó jellegű reprezentatív kiadvány stb.).

Folyamatos szemiotizáció

A negyedikként tárgyalt mozzanat nem az utolsó, mert a másik háromban egyaránt érvényesül. A szemiotizálódás ebben az esetben azt jelenti, hogy az öltözködés rendszerében még köznapinak, megszokottnak számító elemek a kiválasztás, a generálás és a környezetépítés folyamán a rendszer jeleivé válnak. Ez a jelszerűség mindazokban tudatosul, akiknek közük van ehhez a folyamathoz, mindenki érzi, tudja, hogy a különböző csatornákon forgalmazott elemek nem a paraszti öltözködési kultúra részei, hanem csupán jelzik ennek a rendszernek a létét. Mégis mindig elfogadjuk ezt a kettősséget, és úgy teszünk, mintha a forgalmazott elemek a népi kultúra inherens elemei lennének. A jelszerűség akkor érvényesül tökéletesen, ha az elemek mindhárom bemutatott fázison átmennek. A folklorizmusfolyamatokról való beszélések rendszerint elárulják, hogy mindenki tud erről a jelszerűségről, és azokról a folyamatokról is, amelyek kitermelik: a színpadra vitt ruhát a folklór elemének nevezzük, de érvként, bizonyítékként hozzáteszünk, hogy elkészítése előtt szakszerű, alapos válogatást végeztünk. És ezzel tulajdonképpen beismerjük, hogy igenis volt válogatás; a generálást nem nagyon emlegetjük, de az alkotóelemek lelőhelyeire való hivatkozások elárulják, hogy a folklór rendszerének törvényszerűségeihez viszonyítva önkényesen, saját elképzeléseink szerint jártunk el a látvány egészének megalkotásakor; az új elemek létrehozásával – bevallásunk szerint – a folklór ápolását végezzük, de hangsúlyozzuk, hogy a kész elemeket minél szélesebb körben kell terjeszteni. Ezzel elismerjük, hogy a forgalmazhatóság szempontjai sem lényegtelenek. Ezek a burkolt beismerések megerősítik a szemiotizálódás mellett eddig felhozott érveinket. Befejezőként ennek a jelenségnek néhány tulajdonságával kell még foglalkoznunk.

Metonímiák vonzásában

Ha az öltözködési kultúra rendszerén belül zajló változásokról azt mondjuk, hogy az „belső szemiotizáció”, akkor az itt elemzett folyamatokra a „külső szemiotizáció” megnevezés illik. Nem kell különösebben bizonygatni azt, hogy az öltözetelemek új jelentéseit kitermelő eljárások, eszközök és feltételek mind, mind a folklór rendszerén kívüliek. A külső szemiotizáció végeredménye tulajdonképpen olyan jelek sokasága, amelyeknek a jelentései az öltözködési kultúrára mint rendszerre irányulnak. A jelek termelésének ez a gyakorlata alkotó, teremtő gesztus, a kész termék pedig metonímia. „Alszik a város” – ez a klasszikus példa, aminek olvastán már a középiskolás diák is tudja, hogy nem a város alszik, hanem a benne lakó emberek. „Nézzétek ezt a gazdagon díszített ruhadarabot” – hirdeti a kamera, és mindenki tudja, hogy nem ez az ingváll szép, hanem a paraszti öltözködés kelléktára általában. A leírt módon létrejött öltözetelemek mind, mind metonimikus viszonyokat takarnak. A tánc házas fiatal népies „szerelése” a paraszti öltözködés értékes voltát hirdeti, a varró asszonyokat ábrázoló fénykép a közösség alkotóerejének töretlen továbbélését, a népies divatholmi az egy bizonyos fogyasztói réteghez és gondolkodásmódhoz való tartozást. Ezt a jelmezszerűséget (az öltözetelem mindig nagyon határozottan utal valamilyen mögöttes dologra) tovább fokozza az a tény, hogy mind a kiválasztás, mind a generálás, főként pedig a forgalmazás mozzanata egyre erősebben ritualizálódik, hallgatólagosan elismert pragmatikai előírások hálójába fogva jelenik meg.

A metonimikus gesztusok sokasága egy külön világot s e világ éltetőelemeként egy külön kódot teremt: a paraszti öltözködési kultúra rendszeréről való beszélés, gondolkodás, az ahhoz való viszonyulás világát és kódját. Talán ez az, ami a leginkább elgondolkoztató, hiszen ez egyenértékű azzal a kijelentéssel, miszerint a filmekben, divatholmikon, kiállításokon, színpadokon és sok más helyen jelentkező öltözködési elemek nem beépülnek valamilyen más kultúrába, hanem olyan, a folklórra reflektáló metanyelvvé állnak össze, amelynek segítségével sokak számára megoldható a folklórhoz való viszonyulás mindennapos feladata (lásd ezzel kapcsolatban a folklorizmus társadalmi háttéréről írott tanulmányt). Ez a kód ugyanúgy felrajzolható, mint a belső szemiotizáció kódja, szerkezetében ez is

ugyanolyan utat jár be. A lényeges különbség az, hogy míg a belső szemiotizáció kódja az öltözködés konkrét állapotainak függvényében alakul, a külső szemiotizáció kódjának alakulása a folklór állapotaitól, változásaitól független. Akkor is fenntartható és forgalmazható, ha az öltözködés rendszere már nem létezik, s kiiktatható akkor is, ha az öltözködés rendszere még életerős, hiszen a kettő között kölcsönös meghatározottság nem áll fenn. Az öltözködés rendszerének és a róla való beszélésnek ez a tudathasadásos állapota arra figyelmezteti a dolgok állása iránt érdeklődő kutatót, hogy az empirikusnak vélt elemek lajstromozása képtelen számot adni a tények igazi arculatáról, és ha eredményesen kíván dolgozni, akkor aligha tehet mást, mint azt, hogy a folklór ápolójának szerepét minél hamarabb felcseréli a társadalmi jelentések termelődésének szabályszerűségeit kutató antropológus szerepével. Ezen belül a folklorizmusjelenségek kutatása egy olyan járható ösvénynek tűnik, amely – más hasonló megközelítésekkel együtt – az emberi közösségek „működésének” értelmezéséhez vezethet.